

VALÈNCIA CAPITAL DE LA REPÚBLICA

1936-1937

La ciutat
de la saviesa

València,
capital de
l'educació i
la cultura

Javier Navarro
Sergio Valero
(eds.)

VALÈNCIA CAPITAL
DE LA REPÚBLICA
(1936-2016)

AJUNTAMENT DE VALÈNCIA
REGIDORIA DE PATRIMONI I RECURSOS CULTURALS

© D'esta edició: AJUNTAMENT DE VALÈNCIA
Regidoria de Patrimoni i Recursos Culturals
Servici de Recursos Culturals

© Dels textos: els autors

© De les imatges: Walter Reuter, Mauricio Amster, Vicente Ballester, Arturo Ballester Marco, Finezas, Edelmir Galdón, Babiano, Cimbres. Biblioteca Històrica de la Universitat de València, Arxiu Universitat de València, Archivo Asociación Cultural Instituto Obrero, Colección Iban Ramón, Biblioteca Nacional de España, Hemeroteca Municipal de Madrid, Pavelló de la República. Universitat de Barcelona, Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu, Archivo Rafael Solaz, Museu de Prehistòria de València, Centro Documental de la Memoria Histórica, Arxiu familiar Bosch i Morata, Archivo General de Ávila.

Disseny gràfic: Rosa Albero

Maquetació: Isabel Caparrós Lucas

ISBN (obra completa): 978-84-9089-048-6

ISBN (vol. 3): 978-84-9089-104-9

Dipòsit legal: V-159-2018

Imprimix: Laimprenta CG

José Ignacio Cruz Orozco

Universitat de València

València capital de la infància evacuada

Cartell de Mauricio
Amster sobre les
colònies escolars
instal·lades pel
Ministeri d'Instrucció
Pública a la rereguarda
republicana. 1937.
Col·lecció Iban Ramón.

València capital de la infància evacuada¹

José Ignacio Cruz Orozco

Universitat de València

L'ARRIBADA del govern presidit pel dirigent socialista Francisco Largo Caballero a la ciutat de València a la primeria de novembre de 1936, va portar múltiples conseqüències de tot tipus. Dins d'una dinàmica general plena de singularitats, el Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts va destacar per alguns trets que mereixen ser destacats. Des de la perspectiva interna de composició de forces polítiques que integraven el Front Popular, era la primera ocasió que un departament passava a mans del Partit Comunista d'Espanya (PCE)². Des del 6 de setembre ocupava la cartera Jesús Hernández Tomás, qui amb anterioritat havia sigut responsable de l'aparell de propaganda del partit i director de *Mundo Obrero*. Li acompanyà a la sotsecretaria el catedràtic de Dret Romà de la Universitat de Salamanca, Wenceslao Roces; de la Direcció General de Primer Ensenyament es va responsabilitzar César García Lombardía, mestre asturià i secretari general des de 1934 a 1939 de la Federació de Treballadors de l'Ensenyament (FETE) de la Unió General de Treballadors (UGT); i completava l'equip ministerial José Renau, artista gràfic valencià que es va ocupar de la Direcció General de Belles Arts. Un conjunt de destacats dirigents i quadres comunistes que van imprimir un caràcter peculiar a l'acció ministerial, la qual cosa va tindre la seua importància en allò que ens ocupa³.

1 Prenem com a títol l'encertada frase de la professora María del Mar del Pozo Andrés al seu treball, "La infància en perill: Las colonias escolares en Valencia (1936-1939)", en Manuel Aznar, Josep L. Barona, Javier Navarro (eds.), *València capital cultural de la República*, València, PUV, 2008, p. 514.

2 Durant uns dies va ser el primer i únic comunista al Govern fins que el 15 de setembre Vicente Uribe passà a encarregar-se de la cartera d'Agricultura.

3 José Ignacio Cruz i Sergio Valero, "Per una educació popular", en *Tot està per fer. València Capital de la República*, València, PUV, 2016, pp. 164-181.

La guerra arriba a Madrid

Un dels problemes que el nou equip ministerial hagué d'afrontar, va estar relacionat amb l'organització de l'eixida de xiquets i xiquetes dels llocs propers al front de batalla, singularment de la ciutat de Madrid. Des del començament d'agost, les forces rebels procedents d'Andalusia s'havien aproximat inexorablement a la capital⁴. El 6 de novembre, el dia que el Govern es traslladà a València, havien ocupat algunes localitats molt pròximes, com Leganés i Brunete. L'avanç suposava, en aquells dies, l'acció principal dels franquistes i per recolzar-la es mobilitzaren tots els recursos disponibles, incloent-hi l'aviació i els seu bombardejos. Els primers sobre la capital s'havien produït el 27 i el 28 d'agost, i s'intensificaren a mesura que les tropes del general Varela s'apropaven al seu objectiu. Els últims dies del mes d'octubre les incursions aèries van ser molt cruentes, deixant quantioses víctimes entre les quals hi havia uns 60 xiquets, la qual cosa va ser emprada per il·lustrar els perills que travessaven els madrilenys i fomentar l'evacuació dels no combatents, en especial del col·lectiu infantil⁵.

El 4 d'aquell mes es va produir un altre bombardeig massiu, i el 18 i el 19, coincidint amb els combats més intensos a la Ciutat Universitària, la població va patir atacs aeris interromputs tant diürns com nocturns. Posteriorment, quan el front s'estabilitzà a finals de novembre, a l'acció dels avions es va sumar la dels canons⁶. Podem fer-nos una idea aproximada dels efectes a través d'un informe publicat en abril de 1937 per les autoritats republicanes. Les pèrdues sumaven: 1.491 morts, 2.800 ferits i 430 desapareguts. Havien resultat afectats 980 edificis, dels quals 14 eren escoles i altres de tanta importància cultural i simbòlica com el Museu del Prado o la Biblioteca Nacional. Les bombes s'havien fet sentir sobretot al centre de la capital i, especialment, al barri d'Argüelles, el més pròxim a la Ciutat Universitària⁷.

4 Jorge M. Reverte, *La batalla de Madrid*, Barcelona, Crítica, 2004, pp. 124 i 142-143.

5 Josep Maria Solé i Sabaté i Joan Villarroya, *España en llamas. La guerra civil desde el aire*, Madrid, Temas de Hoy, 2003, pp. 45-60. Quasi tots els especialistes situen les morts dels escolars a Getafe, encara que Real Pingarrón, després d'una detallada anàlisi que inclou fonts locals, s'inclina per considerar que van ser víctimes de bombes caigudes a Madrid. Jose Maria Real Pingarrón, *La matanza de los inocentes de Getafe*, <https://hablemosdegetafe.files.wordpress.com/2016/09/jose-maria-la-matanza-de-los-inocentes-de-getafe.pdf>, consultada el 18 d'abril de 2017.

6 Jorge M. Reverte, *La batalla de Madrid...*, pp. 171, 308-309.

7 Josep Maria Solé i Sabaté y Joan Villarroya, *España en llamas...*, p. 60.

D'acord amb el desenvolupament dels esdeveniments, les autoritats republicanes van haver de plantejar-se mesures per a atendre la població civil. D'una banda, des de mitjan setembre, abundants grups de refugiats afluïen a Madrid, la qual cosa requeria d'actuacions per a acomodar-los i resoldre les seues necessitats més bàsiques. Per això, el Consell de Ministres del 5 d'octubre va constituir el Comité de Refugiats, amb la finalitat de coordinar i potenciar els esforços que estaven realitzant diverses organitzacions⁸. La realitat és que aquestes, en aquella com en altres iniciatives, ja havien començat a actuar, seguint cadaçuna el seu propi criteri. El Govern, i els serveis administratius que en depenien, en procés de recomposició i centrats en els assumptes bèl·lics, van reaccionar amb retard com davant d'altres necessitats creixents.

La capital, però, ja no era una destinació segura i tots els que s'hi trobaven afrontaven riscos importants, independentment de la seua condició de refugiats o residents, de combatents o de si continuaven amb els seus treballs quotidians. Diversos especialistes coincideixen a assenyalar que, durant la batalla de Madrid, l'actuació de l'aviació atacant va tindre com a objectiu també desmoralitzar la població, de manera que el conflicte va adquirir un caràcter de guerra total⁹. Per això, a finals de setembre es prengueren algunes iniciatives per a evacuar refugiats cap a la costa mediterrània, les quals s'intensificaren amb el pas del dies. Unes setmanes després, al començament de novembre, la qüestió va adquirir tal rellevància que va ser inclosa a l'ordre del dia de les reunions que celebraven el president Largo Caballero, els ministres amb les responsabilitats bèl·liques més directes i destacats representants dels partits¹⁰. Per diverses raons –proximitat, capacitat d'acollida, recursos, adhesió ideològica, experiència prèvia i, fins i tot, la bondat del clima–, la millor destinació per als evacuats va ser la costa mediterrània (Llevant, com indiquen els escrits de l'època), tenint la ciutat de València com a punt inicial de recepció, que després es prolongava cap a altres indrets.

8 *Gaceta de Madrid*, 6 d'octubre de 1936, Ordre circular de la Presidència del Consell de Ministres.

9 Josep Maria Solé i Sabaté y Joan Villarroya, *España en llamas...*, p. 47, i Alicia Alted, "Las consecuencias de la Guerra Civil española en los niños de la República: de la dispersión al exilio", *Espacio, Tiempo y Forma*, 9 (1996) p. 228.

10 *ABC*, 25 de setembre de 1936, i Jorge M. Reverte, *La batalla de Madrid...*, pp. 160-161.

Els primers moments

Encara que és complicat precisar-ho amb exactitud, la primera referència que hem localitzat d'una expedició de xiquets madrilenys a terres valencianes està datada el 26 de setembre. La integraven 40 orfes de milicians, estava organitzada pel Socors Roig Internacional i la destinació va ser la Casa Infantil García Lorca de Gandia. El 29 i 30 arribaren a València almenys unes altres dues, amb alumnat dels grups escolars Amador de los Ríos i Joaquín Costa i de la guarderia infantil de la Colònia Iturbe, tots de Madrid. Els escolars van ser distribuïts entre Gandia, Benicàssim i la pròpia capital. I l'últim dia de setembre també s'instal·là al balneari de Bellús (prop de Xàtiva) un altre grup que rondava els 500 integrants, procedents del Grup Escolar Joaquín Sorolla i de la Guarderia García Quejido de Madrid, vinculada aquesta última al Partit Socialista".

De tota manera, cal dir que aquestes no van ser les primeres colònies infantils instal·lades a València relacionades amb la guerra. Des de finals d'agost, el sindicat estudiantil Federació Universitària Escolar (FUE) de la ciutat, que tenia una àmplia tradició d'organització de colònies d'estiu, havia organitzat tres per a fills de milicians que havien marxat al front¹². Una d'elles, la de Bunyol, havia pres el nom de Juan Marco, un estudiant de medicina mort als primers combats. Quelcom paregut havia establert a Agullent la Joventut d'Izquierda Republicana amb 60 colons. Eren iniciatives similars a les que s'adoptaren en altres llocs com Madrid per a assistir la infància que començava a patir els embats de la guerra¹³.

En un primer moment, les evacuacions infantils van ser organitzades per diverses entitats, públiques, com els ministeris d'Instrucció Pública i de Sanitat i la Diputació de Madrid, i per grups polítics, directament o mitjançant organitzacions afins, entre les quals va destacar el Socors Roig Internacional, vinculat al PCE.

¹¹ ABC, 27 de setembre i 1 i 3 d'octubre de 1936, i *El Mercantil Valenciano*, 1 d'octubre de 1936; Vicent Torregrosa Barberà, *República, Guerra Civil i Educació. Xàtiva, 1931-1939*, València, Matéu Editors, 2015, pp. 168-173; i Germán Ramírez Aledón, "Los niños refugiados en la colonia del Balneario de Bellús", en *Homenatge a Bruschetti*, Xàtiva, Fundació Pérez-Bruchetti, 1986, pp. 125-143.

¹² José Ignacio Cruz, *Las colonias escolares valencianas (1906 - 1936). Un ejemplo de renovación educativa*. València, PUV, 2012.

¹³ *El Mercantil Valenciano*, 26 i 27 de setembre i 3 i 7 d'octubre de 1936. Un de tants, de la FUE. "La Federación Universitaria Escolar (F.U.E.) ante la rebelión militar de 1936", en Manuel Aznar Soler (ed.), *València capital cultural de la República (1936-1937)*, València, Consell Valencià de Cultura, 2007, pp. 793-794, i María del Mar del Pozo Andrés, "La infancia en peligro..." pp. 507-537.

Aquesta última arribà a publicar anuncis a la premsa madrilenya sobre les que estaven organitzant perquè s'hi inscrivieren xiquets i xiquetes, especificant que es comprometien a “cuidarlos y atenderlos con esmero”¹⁴.

Pel que fa a l'acollida a València, cal assenyalar que, independentment d'iniciatives concretes de grups polítics, persones i famílies, també les institucions van intentar respondre al nou desafiament. La més destacada la va protagonitzar el Patronat d'Assistència Social, on va ocupar en aquelles dates importants responsabilitats la metgessa Mercedes Maestre Martí. En unes declaracions a *El Mercantil Valenciano*, deia que, fins a mitjan octubre havien arribat des de Madrid vora 8.000 xiquets, als quals s'havia intentat atendre de la millor manera possible. El Patronat estava integrat per mestres, metges i funcionaris, procedents en part de les institucions de beneficència, i comptava amb representants de la Diputació, de l'Ajuntament de la ciutat, del Departament d'Assistència Social i del Comitè Executiu Popular. En realitat, els vincles més sòlids eren amb aquest últim. El Patronat va ser com la contrapart valenciana de l'oficial Comité Nacional d'Evacuació creat a Madrid i presidit pel ministre Giral¹⁵.

En aquest sentit, cal precisar algunes qüestions d'importància. En primer lloc, per la multiplicitat d'instàncies intervinents, la reorganització que estava vivint l'Administració i el clima general d'insurrecció popular, es van produir bastants improvisacions i fallades de coordinació. Algunes expedicions arribaren sense avís previ i en general es va actuar sobre la marxa, sense la necessària planificació¹⁶. En segon terme, de la gran majoria dels menuts evacuats es feren càrrec famílies d'acollida, constituint les denominades colònies en règim familiar. Els xiquets vivien amb una família, però havien d'estar supervisats per mestres i metges destinats per a això. Els comitès que constituïen en aquells moments el poder local, per la seua part, reberen l'encàrrec de respondre de les

14 *El Mercantil Valenciano*, 13 d'octubre de 1936; ABC, 7 d'octubre de 1936; i María del Mar del Pozo Andrés, *Justa Freire o la pasión de educar. Biografía de una maestra atrapada en la historia de España (1896-1965)*, Madrid, Octaedro, 2013, pp. 132-135.

15 *El Mercantil Valenciano*, 13 i 18 d'octubre de 1936; i José Vicente Martí Boscá i Antonio Rey González, “Emilio Navarro Beltrán y Mercedes Maestre Martí: Universidad, guerra y exilio”, en *Facultades y grados: X Congreso Internacional de Historia de las Universidades Hispánicas*, vol. 2, València, PUJ, 2010, pp. 59-72.

16 Rosalía Crego, “Las colonias escolares durante la Guerra Civil (1936-1939)”, *Espacio, Tiempo y Forma*, 2 (1989) pp. 229-328; i *El Mercantil Valenciano*, 13 d'octubre de 1936.

colònies establides al seu terme i ajudar-les en tot allò que fóra possible. Les tasques de control es completaven amb un fitxer duplicat que el Patronat portava de cadascun dels xiquets. Segons les dades, a mitjan octubre, 91 xiquets estaven acollits a Cullera, un centenar a Alzira, 265 a Carcaixent, 101 a Benimàmet, i altres a Carlet, Torís, Xirivella o Campanar. També cal assenyalar que, des del començament, s'instal·laren algunes colònies col·lectives aprofitant immobles especialment apropiats, encara que el seu reconeixement administratiu com a tal es retardara algun temps. Van ser els casos de la ubicada al balneari de Bellús, la Casa Infantil García Lorca de Gandia o la del paratge de La Barraca d'Alzira. En aquest últim cas, els 150 colons procedien de la zona de Mora de Rubiols a Terol¹⁷.

L'últim aspecte que cal ressaltar és que, encara que és molt complicat realitzar una adscripció estricta, pot establir-se una doble diferenciació entre els menuts evacuats. Un grup, potser el més nombrós, el componien els escolars i els fills de milicians evacuats pel departament d'educació o els grups polítics. L'altre estava integrat pels menors ingressats a les entitats de beneficència pública, asils, orfenats i en altres dependents de la Protecció de la Infància de Madrid, majoritàriament vinculades als ministeris de Justícia, Sanitat o a la Diputació Provincial. Com ja hem comentat, el primer dels grups depenia d'entitats dirigides pels comunistes. Pel contrari, tot allò vinculat a Justícia i Sanitat estava sota la responsabilitat de dirigents llibertaris.

L'acció governamental

Per la seua banda, els membres del Govern també s'esforçaren per atendre els xiquets evacuats i donar garanties als pares en particular i a la societat en general. Un exemple el tenim en el viatge de treball que va realitzar el ministre d'Obres Públiques, l'azañista i valencià Julio Just, als primers dies d'octubre a diverses localitats de València i Barcelona. Va trobar temps entre les seues activitats per estar present en l'arribada dels xiquets refugiats a les localitats de Carlet i Torís. Allà es va preocupar per conèixer les mesures preses per al seu allotjament i, quan va tornar a Madrid, va fer declaracions a la premsa, mostrant-se especialment satisfet per la bona acollida per part dels veïns¹⁸.

¹⁷ *El Mercantil Valenciano*, 13, 20, 23 i 27 d'octubre de 1936; i Vicent Torregrosa Barberà, *República, Guerra Civil...*, pp. 176-178.

¹⁸ *ABC*, 2 d'octubre de 1936.

També va fer declaracions el ministre responsable d'Educació, sobre qui requeia gran part de les responsabilitats. Jesús Hernández va publicar una nota al començament d'octubre de 1936 on, després de reconèixer "la desorientación de una parte del público y familiares de los niños evacuados a Levante", com a conseqüència de "la siembra maliciosa de suspicacias y confusionismos propagados por ciertos elementos", donava tot tipus de seguretats. La finalitat de les "colonias de invierno" establides "a lo largo del litoral levantino" no era una altra que allunyar els xiquets "del ambiente bélico que estamos viviendo asegurándonos una tranquilidad gozosa y una alimentación [...] adecuada". Afirmava que estaven acompanyats pels seus mestres, amb els quals conviuen i ocupaven el seu temps entre classes, jocs, passejades i excursions. Continuava assenyalant que, mentre s'habilitaven els edificis necessaris, els xiquets "vivirán en régimen familiar" amb aquelles famílies que voluntàriament s'havien oferit a acollir-los. Els havien rebut amb "entusiasmo vibrante y cariño", i la preocupació de tots els responsables era que: "ni una comodidad les falte, ni una necesidad sea desatendida, ni nada en torno suyo pueda resultarles extraño". Insistia, per a major tranquil·litat, que "el Ministerio controla la buena marcha de este servicio, teniendo diario contacto con los responsables de las colonias en los distintos pueblos" i que "todos los servicios técnicos, médicos, sanitarios y de transporte en relación con este problema están previstos y convenientemente atendidos". I finalitzava amb una seriosa advertència: "Son disparatados y de clara intención perturbadora los rumores [...] sobre supuestos proyectos de envíos de niños al Extranjero". Els propagadors havien de ser considerats facciosos¹⁹.

El ministre donava una visió massa optimista de la situació, ja que, com hem assenyalat, existí molta improvisació. S'aprecia que guardava reflexos de la seua anterior ocupació com a responsable de Propaganda. De tota manera, convé detindre's un poc en aquest últim argument, ja que ens permet fer-nos una idea d'aspectes més emotius de l'evacuació i del clima tan fràgil en què es va portar a terme, al menys en ocasions. La situació bèl·lica, la multiplicitat d'iniciatives, la dificultat de les comunicacions, la manca de coordinació i la improvisació, van propiciar rumors i potenciaren un clima d'inseguretat. Per a reconduir la

¹⁹ "Las colonias en Levante. Una nota del ministro", *El Magisterio Español*, 10 d'octubre de 1936, p. 35.

situació i recolzar les seguretats donades pel ministre, alguns diaris ressaltaren la bona acollida a les localitats de destinació. Fins i tot algun comentarista va qualificar d'“infames” els qui “lanzaron la falsa noticia de que los niños están mal atendidos”. Pel que fa al rumor de l'enviament a l'estranger, incloïa una destinació concreta, extrem que va ser desmentit en algun dels reportatges. En un d'ells, el redactor tornà a acusar d'infames aquells que “hicieron circular por Madrid la noticia absurda de que a los niños los enviábamos a Rusia”. Per a major seguretat, la premsa incloïa fragments de cartes enviades per colons als seus pares i paràgrafs dels informes dels mestres que els acompanyaven²⁰.

Com havia deixat ben clar Jesús Hernández, un dels objectius fonamentals de la seua cartera fou centralitzar tot allò referent a la infància evacuada. Aquesta línia d'actuació estava en consonància amb la política de Largo Caballero de potenciar la intervenció de l'Administració en tots els àmbits –militar, econòmic, judicial, educatiu, etc.–, recuperant l'espai perdut pels fets revolucionaris de juliol de 1936. Encara que l'esmentada orientació era insistentment repetida, els anarquistes mostraren molt poc d'interés a seguir les consignes i normes governamentals, obstinant-se en mantindre sota el seu control les colònies que havien creat. I això malgrat que quatre destacats militants llibertaris ocuparen les carteres de Justícia, Sanitat i Assistència Social, Comerç i Indústria a partir de novembre d'aquell any. Pel contrari, la resta de partits les recolzaren fermament, sobretot el comunista²¹.

Una altra de les metes ministerials passava per potenciar les colònies col·lectives –aquelles on els xiquets vivien junts en un immoble, rebent-hi les seues classes i acompanyats de mestres i cuidadors–, reduint, en la mesura del possible, les de règim familiar. Sobre això cal assenyalar alguns elements que, en la nostra opinió, de vegades no s'han valorat adequadament. Les colònies per a xiquets evacuats no sorgiren del no res, sinó que, per a posar-les en marxa, s'emprà un mecanisme d'educació no formal existent des de feia dècades: les

20 *El Mercantil Valenciano*, 20, 23 i 28 d'octubre de 1936; *ABC*, 2 i 13 d'octubre de 1936; i *El Magisterio Español*, 25 de desembre de 1937 i 1 de gener de 1938, pp. 944-946 i 6-7.

21 Socors Roig Internacional va coordinar les seues colònies amb el Ministeri i ja abans que es creara la Delegació Central de Colònies. Per Ordre ministerial de 25 de febrer de 1937 es va crear un patronat conjunt que integrava vuit colònies ubicades a diverses localitats d'Alacant i set en altres tantes de Castelló. Pel contrari, un exemple de persistència per mantindre la identitat anarquista el trobem en CNT-FAI, *Ante su obra. Colonia Espartaco. Argenton*, Barcelona, s. e., 1937.

colònies escolars de vacances. Aquestes tenien una ampla tradició en molts llocs del nostre país, especialment a les ciutats més populoses, i durant la II República van constituir una puixant realitat que era molt ben rebuda cada estiu per moltes famílies obreres. Es tractava d'un model pedagògic àmpliament contrastat i que gaudia d'una significativa implantació en molts països europeus²².

A més, les colònies constituïren una iniciativa pedagògica vinculada als sectors més progressistes, amb excepcions, per la qual cosa ocupaven un lloc en l'imaginari d'algunes de les forces sindicals i polítiques que integraven el Front Popular. A més, era un model –col·lectiu, centralitzat, intensiu i relativament aïllat d'altres influències– que encaixava bé amb l'ideal d'escola soviètica i de socialització política que s'impulsava des del ministeri. I tampoc desentonava amb l'ideari d'educació integral defensat pels seguidors de l'Escola Nova. No resultà estrany, per tant, que es marcara la directriu de crear totes les colònies que fóra possible²³. Es tractava de l'instrument més eficaç per enfrontar-se, amb responsabilitat i certes garanties d'èxit, a la nova problemàtica de mantindre milers de xiquets durant un temps –que en aquells moments ja començava a comptar-se per mesos i que en molts casos sumaria anys– lluny de les seues famílies i del seu hàbitat quotidià.

La Delegació Central de Colònies

Un pas decisiu en l'acció ministerial va ser la creació el 25 de febrer de 1937 de la Delegació Central de Colònies, ja amb el Govern ben establert a València. Es tractava d'un òrgan independent de la Direcció General de Primer Ensenyament, responsable des d'aleshores de “organizar Residencias infantiles de distintos tipo –colonias, colocación en régimen familiar, cantinas, etc.– para que, en breve plazo, los niños evacuados y comprendidos en la edad escolar puedan ser atendidos debidamente”. Es va organitzar en quatre seccions: Recepció i trànsit de xiquets, Allotjament i instal·lació de colònies, Organització del règim administratiu, i Règim pedagògic, amb un responsable en cadascuna d'elles i baix la direcció d'un delegat, segons detallem a continuació²⁴:

22 José Ignacio Cruz, *Las colonias escolares valencianas...*; i María del Mar del Pozo Andrés, “La infancia en peligro...”.

23 Alicia Alted, “Las consecuencias de la Guerra Civil...”, pp. 209-210.

24 *Gaceta de la República*, 1 de març de 1937.

Delegació Central de Colònies

Delegat:	Dionisio Prieto Fernández
Secció A: Recepció i trànsit de xiquets	Francisco Blanco Mateos
Secció B: Allotjament i instal·lació de colònies	José Martínez Aguilar
Secció C: Organització del règim administratiu	María Candela Pascual Monje
Secció D: Règim pedagògic	Regina Lago Gar

La delegació instal·là les seues dependències al número 42 del carrer de la Pau de València i va ser la resposta politicoadministrativa per a situar l'evacuació infantil dins de l'acció governamental i, dins d'aquesta, en l'esfera educativa. A partir d'aquest moment, pot considerar-se oficialitzada la imatge existent des de mesos abans de *València com a capital de la infància, evacuada*²⁵. També cal veure-la, des d'una perspectiva política més ampla, com una iniciativa del ministre Jesús Hernández per a enfortir la seua posició i la dels comunistes en les lluites internes entre les forces republicanes.

Amb la seua creació, es posaren en marxa una sèrie de mecanismes burocràtics i la seua corresponent normativa, amb la finalitat d'orientar l'actuació de les colònies. A partir de març de 1937, aparegueren a la *Gaceta de la República* disposicions per les quals es regulaven aspectes com ara responsabilitats, personal, control dels xiquets, etc. De la mateixa manera, els responsables governamentals intensificaren les mesures per conèixer exactament on es trobava cadascun dels colons. El discurs polític i l'activitat quotidiana s'ompliren, a partir d'aquest moment, de referències al control i centralització de la informació, i s'impulsà encara més l'elaboració de censos, fitxes d'identificació i llistats amb dades ben precises. Tampoc s'oblidaren de les colònies que funcionaven en règim familiar. Per millorar-les i cohesionar-les, la delegació va dictar instruccions enumerant amb detall les responsabilitats dels mestres, molt especialment quant a les condicions en què els xiquets podien ser donats d'alta o de baixa²⁶.

També es va reglar l'activitat a les colònies en dos grans àmbits: l'escolar i la

25 María del Mar del Pozo Andrés, "La infancia en peligro...".

26 Dirección General de Primera Enseñanza. Delegación de Colonias, *Colonias en régimen familiar. Instrucciones*. Madrid, El Magisterio Español, s. a.

vida domèstica. Normalment, els propis mestres integrats a la colònia impartien les classes al mateix edifici que els albergava. Els mòduls normals de referència van ser el d'una colònia de 25 xiquets atesa per dos mestres, o una altra de 50 colons amb tres mestres. Allò més freqüent va ser això, encara que es donaren moltes excepcions. En tots els casos existia un director o directora i la presència de mestres permetia organitzar un sistema de graduació per a les classes que, encara que incomplet, es veia afavorit per la bona ràtio professor-alumne. Es dictaren normes d'organització de treball i l'orientació pedagògica va ser, com succeïa en tot el sistema educatiu, plenament antifeixista²⁷. Un bon exemple el tenim en els expressius dibuixos que s'han conservat realitzats pels colons. En el seu moment van ser emprats com a element de conscienciació de l'opinió pública internacional i es troba ben documentat que les autoritats ministerials van plantejar directrius sobre allò. José Renau va jugar un paper destacat en tot el procés d'organització, selecció i difusió²⁸.

Amb aquestes mesures, les colònies, tant col·lectives com familiars, passaren a ser considerades com una nova responsabilitat del magisteri republicà i l'assignació de mestres va ser inclosa en els procediments administratius habituals. Precisament, un dels problemes més seriosos amb què xocaren els responsables fou la dificultat per cobrir aquestes places, com a conseqüència, en gran mesura, de la mobilització. Per aquesta raó, entre d'altres, es va crear la figura d'auxiliar docent per al servei de colònies escolars, convocant-se en setembre de 1937 un primer concurs per a cobrir mig miler de places. Se cercaven persones entre 18 i 40 anys, amb estudis si era possible, que estigueren culturalment capacitats per a la instrucció primària dels xiquets i que tingueren vocació educativa²⁹.

Com ja s'ha assenyalat, l'acció de la delegació va adquirir progressivament envergadura i afermà la seua innegable voluntat centralitzadora, però no era l'únic servei dins del Govern amb responsabilitats en l'evacuació infantil. El

27 *Boletín de Educación*, 1 (1937), pp. 4-5; Alicia Alted, "Las consecuencias...", pp. 209-210; i Ministry of Public Education, *Childrens's Colonies*, París, La Productrice, 1937.

28 Alicia Alted, Roger González i María José Millán, "Dibujos infantiles en tiempos de guerra. La colección de la Biblioteca Nacional", en Alicia Alted i Roger González, *A pesar de todo dibujan... La Guerra Civil vista por los niños*, Madrid, Biblioteca Nacional, 2006, pp. 27-40; i Juan Manuel Fernández Soria, "La asistencia a la infancia en la Guerra Civil. Las colonias escolares", *Historia de la Educación*, 6 (1987), pp. 83-128.

29 *Gaceta de la República*, 27 de setembre de 1937; i María del Mar del Pozo Andrés, "La infancia en peligro...".

Ministeri de Sanitat i Assistència Social, al front del qual es trobava la dirigent anarquista Federica Montseny, també portà a terme algunes intervencions destinades a crear una xarxa de més d'una dotzena d'*Hogares para la Infancia* per a col·lectius infantils evacuats. Un dels primers es va ubicar a la vila de Sant Josep de Burjassot i va començar a funcionar en febrer de 1937 amb 25 xiquets. L'existència de dues línies d'actuació va ser una altra dissonància més en l'ample conjunt d'enfrontaments dels partits republicans, fonamentalment entre comunistes, anarquistes i trotskistes. Com sabem, la pugna va esclatar amb virulència amb els fets de maig de 1937 a Barcelona i es va saldar amb la derrota dels anarquistes i l'eixida dels confederals del Govern³⁰.

En l'àmbit concret en què ens centrem, el comunista Jesús Hernández guanyà el pols d'una manera contundent. En la nova reorganització governamental duta a terme el 15 de maig de 1937, just després dels enfrontaments, el seu departament va afegir, a les que ja tenia, les competències de Sanitat. Un poc després, Juan Negrín, que va substituir Largo Caballero en la Presidència del Consell de Ministres, reconeixent que s'havia produït alguna confusió i "para evitar todo posible conflicto de competencias", va decretar l'exclusivitat de la cartera d'educació en tot allò referent, tant a Espanya com a l'estranger, en "colonias, guarderías, residencias, parques infantiles, roperos escolares y cuantas Instituciones [...] constituyan una prolongación de la escuela" o tingueren com a finalitat l'acció educativa³¹.

Dins d'aquest panorama, i amb la meta d'enfortir encara més l'autoritat governamental, es va procedir en agost de 1937 a la transformació de la Delegació Central de Colònies en el Consell Nacional d'Infància Evacuada (CNIE). El nou organisme s'ocupà de tot "cuanto se refiera a la organización, dirección, régimen pedagógico y sostenimiento de residencias para los niños evacuados, tanto en España como en otros países". Així mateix, per a incrementar l'acció de control i coordinació es van crear diverses Delegacions Regionals d'Infància Evacuada. La primera d'elles, la de Llevant, amb competències a les províncies d'Alacant, Castelló i València i situada al *cap i casal*. Posteriorment es crearen d'altres per

30 Luis Manuel Expósito Navarro, "Colonias infantiles en L'Horta Nord", *El Nucli Antic*, 15 (2014), pp. 68-76; i Sergio Valero, "València, la capital dels conflictes", en Javier Navarro i Sergio Valero (eds.), *València capital de la República 1936-1937. Els perfils d'una ciutat en guerra*, vol. I, *El món mira a València, capital de l'antifeixisme*, València, Ajuntament de València, 2016, pp. 81-107.

31 *Gaceta de la República*, 29 de juny de 1937.

a les zones Centre-Sud, Múrcia i Aragó, produint-se en poc de temps algunes reorganitzacions de les seues demarcacions³².

Una de les iniciatives de major transcendència durant aquesta etapa va ser l'organització de les ajudes procedents d'altres països, ja que, a partir de la primavera de 1937, s'organitzaren expedicions de xiquets destinades a l'estranger. França, Bèlgica, Anglaterra, Dinamarca, Mèxic i l'URSS van acollir diversos contingents que sumaren al voltant de 15.000 xiquets i xiquetes³³. En aquest últim cas, curiosament, el rumor maliciós que va circular en octubre acabà tornant-se realitat uns mesos més tard, i vora 3.000 xiquets i xiquetes espanyols viatjaren a l'URSS. En cadascun dels llocs on anaven, les autoritats o diversos comitès locals s'encarregaren de la seua acollida. Per intentar mantindre la presència cultural espanyola, els interessos de les famílies i la tutela nacional, el Ministeri va crear en agost de 1937 la Delegació Espanyola per a la Infància Evacuada, amb seu a París, al capdavant de la qual es va situar la professora Regina Lago³⁴.

Una altra vessant de la solidaritat internacional es va concretar en les diverses ajudes que, des d'altres països, arribaren a les colònies instal·lades a la zona republicana. Als primers moments, tal com va succeir al començament de l'evacuació infantil, el tret fonamental van ser les accions particularitzades basades en els contactes concrets de cada organització. En una segona fase, a partir de l'atribució de totes les competències al Ministeri d'Instrucció Pública i la creació de la Delegació a París, l'acció centralitzadora també s'intentà aplicar en aquest àmbit. La seua responsable, la pedagoga Regina Lago, ja havia realitzat als mesos anteriors una sèrie de gestions amb personalitats estrangeres, durant l'estada d'aquestes a València, per conèixer i recolzar les iniciatives governamentals i visitar algunes colònies. D'aquesta manera, ja s'havien establert les bases perquè la Delegació poguera canalitzar i potenciar les seues funcions i tinguera el màxim de protagonisme possible³⁵. Les ajudes es van canalitzar a través del Comitè Internacional de Coordinació i Ajuda a l'Espanya Republicana, més concretament de

32 *Gaceta de la República*, 29 de desembre de 1937.

33 José Ignacio Cruz, "Colonias escolares y Guerra Civil. Un ejemplo de evacuación infantil", en Alicia Alted y Roger González, *A pesar de todo dibujar...*, pp. 41-52; i Juan Manuel Fernández Soria, "La asistencia a la infancia...", pp. 117-122.

34 *Ibid.*

35 María del Mar del Pozo Andrés, "La infancia en peligro...", p. 152.

la seua Comissió de Xiquets, per a ser remeses després a la Delegació o al Consell Nacional de la Infància Evacuada, segons les dates³⁶. Part de l'ajuda es va concretar en el patrocini específic d'algunes colònies per comitès estrangers. Segons un informe oficial de finals de 1937, s'assenyalava que existien vuit colònies a Catalunya i altres vuit a València que tenien el suport específic d'alguns d'aquests comitès, i a aquestes s'havien de sumar altres tres també amb patrocinis de l'exterior però que escapaven al control governamental³⁷.

Una altra interessant iniciativa de l'acció governamental durant la seua estada a València té a veure amb l'esforç propagandístic que el ministeri va organitzar per promoure les colònies, especialment mitjançant el cartellisme. La Guerra Civil va esdevindre el marc per a assajar noves formes de combat, tant al front com a la rereguarda. Una d'elles va ser la propaganda, que, tot i comptar amb interessants antecedents, com els grups d'agitació i propaganda (*agitprop*) bolxevics, ací va arribar a cotes molt elevades. El fet és que, acompanyant tot el procés de centralització que estem descrivint, s'editaren un bon nombre de cartells sobre la infància evacuada, animant les famílies i mostrant les bondats de l'evacuació.

D'entre ells, destaca molt especialment la sèrie dissenyada pel notable tipògraf i cartellista Mauricio Amster. Els seus cartells mostren amb claredat, molta potència, i mitjançant un nou ús, innovador i impactant del fotomuntatge, algunes de les idees que el discurs governamental volia transmetre a la població: importància de l'evacuació i de les colònies col·lectives; atenció als xiquets i supervisió ministerial; eficàcia de la intervenció i satisfacció dels colons, presentant-les sempre amb un enfocament molt positiu³⁸. Amb tots aquests elements –intervenció, normativa, discurs i propaganda–, els dirigents comunistes convertiren les colònies en un símbol del suport de la rereguarda al front de combat, singularment a aquell que es lliurava a Madrid, i a la causa de la República. També esde-

36 Ione Rhodes, "Con España en el corazón", *Migraciones y Exilios*, 5 (2004), pp. 107-112; i Rose Durox, "Alice Nini et les autres... La norvège au secours des réfugiés espagnols. Témoignages de Nini Haslund et Alice Resch", *Exils et migrations ibériques au XXème siècle*, 2 (1996), pp. 63-96.

37 "Informe de la Delegación Española pro niños evacuados a la Conferencia organizada por el Comité Internacional de coordinación y de ayuda a la España Republicana a últimos del pasado Noviembre", *El Magisterio Español*, 6770-6771 (1937) i 6772 (1938), pp. 944-946 i 6-7; i Juan Manuel Fernández Soria, "La asistencia a la infancia...", p. 114.

38 José Luis Alcaide i Francisco Javier Pérez Rojas, *Art i propaganda. Cartells de la Universitat de València*, PUV, València, 2001, p. 26

vingueren referent dels desastres que l'aixecament havia causat als més indefensos i com les tropes enemigues s'acarnissaven amb els objectius civils³⁹.

Fins ací hem detallat les principals iniciatives portades a terme pel ministeri dirigit per Jesús Hernández per a coordinar i centralitzar les colònies. Cal assenyalar que, malgrat tots els esforços realitzats, que no van ser pocs, cadascuna de les colònies va tindre els seus trets peculiars. Un dels més destacats és que, en bastants qüestions, depengueren de les decisions que prengueren els comitès que dirigien els ajuntaments. Subministraments, queviures, elecció i arranjament de l'immoble, atencions diverses, entre altres aspectes, variaren d'una colònia a una altra en funció de l'atenció i les possibilitats de les autoritats locals. Quelcom similar ocorria amb els vincles establits amb la comunitat d'acollida. No es tractava d'una qüestió baladí⁴⁰. Les bones relacions suposaven un suport material destacat i un ambient de recolzament i col·laboració que incloïa els àmbits social i emotius, tan importants per a xiquets i joves.

Algunes xifres

Un aspecte de gran rellevància per a calibrar ajustadament la importància de l'evacuació infantil és la quantificació dels xiquets i xiquetes implicats. No resulta gens senzill localitzar les dades definitives. La destrucció de censos i llistats, la ubicació de les fonts documentals en llocs molt diferents, la diversitat d'entitats administratives, polítiques i socials amb iniciatives en aquesta matèria, i la dispersió de les colònies en un gran nombre de localitats i en incomptables famílies d'acollida, dificulten molt seriosament poder oferir xifres tancades.

Una primera referència global ens la proporciona el prestigiós pedagog Antonio Ballesteros, que en aquells moments era inspector central de Primer Ensenyament, un càrrec clau en l'estructura ministerial. En un informe publicat a València i datat en 1937, assenyala que el Govern havia evacuat més de 50.000 xiquets i creat "multitud de colonias y guarderías en retaguardia, principalmente en Levante". En concret, mencionava la creació de 558 colònies, de les quals 152 eren col·lectives, mentre que la resta la integraven colons que vivien en famílies d'acollida⁴¹.

39 Sobre aquest tema, pot servir d'exemple el fullet del Consejo Nacional de la Infancia Evacuada, *Propaganda de las colonias infantiles*, Barcelona, Grafos, s. a.

40 Vicent Torregrosa Barberà, *República, Guerra Civil i Educació...*, pp. 168-173.

41 Antonio Ballesteros Usano, "Instrucción pública", en *Labor educativa de la República Española*

Sobre les col·lectives, s'han localitzat altres llistats. Un d'ells, del 22 de setembre de 1938, cita 151 colònies que acollien 9.502 colons. Un altre, de finals de setembre, incloïa també la ubicació, i és el que fem per a oferir el quadre adjunt⁴².

València	37 colònies	2.294 xiquets
Castelló	10 colònies	731 xiquets
Alacant	28 colònies	1.653 xiquets
Aragó	5 colònies	333 xiquets
Conca	5 colònies	500 xiquets
Albacete	1 colònies	200 xiquets
Múrcia	20 colònies	1.014 xiquets
Catalunya	54 colònies	1.927 xiquets

	160 colònies	8.652 xiquets

Una memòria signada pel Delegat Interí d'Infància Evacuada de València per a coneixement dels dirigents del Sindicat de l'Ensenyament de la CNT de la ciutat abans de ser elevada a les autoritats ministerials, indica que estaven sota el seu control 151 colònies ubicades en localitats d'Albacete, Alacant, Conca, Múrcia i València⁴³. Una quarta font, inèdita fins ara i datada el 5 d'octubre de 1938, pocs dies després de l'anterior, inclou 156 colònies, 7.414 colons i 1.176 adults treballant-hi⁴⁴. Tenint en compte les xifres aportades per tots aquests llistats, van existir, depenent dels moments, entre 150 i 160 colònies col·lectives, amb entre 7.500 i 9.500 colons. També resulta evident que el nombre d'aquests varià constantment. Les evolucions del front van produir nous refugiats i també són abundants els testimonis de pares que, per diverses raons, reclamaven els seus fills. Una situació

durante la guerra, València, Gráficas Vives Mora, 1937, p. 581.

42 Elaboració pròpia a partir de l'article "Informe de la Delegación...". Les dades coincideixen bàsicament amb les que utilitzen els diferents especialistes.

43 *Memoria que el Delegado Interino de Infancia Evacuada, presenta a los organismos superiores del Sindicato de la Enseñanza de la CNT-AIT de Valencia, para su estudio y elevación a las autoridades del Ministerio de Instrucción Pública y Sanidad*, València, setembre de 1938, Centro Documental de la Memoria Histórica, Sección Político-Social, Barcelona, leg. 855.

44 Ministeri d'Instrucció Pública i Sanitat, Direcció General de Primer Ensenyament. Delegació Regional de la Infància Evacuada. València. Relació de Colònies Escolars existents en aquesta data (5 d'octubre de 1938). Procedent de l'arxiu particular d'Azucena Pérez Pont, aleshores responsable de la delegació. Agraïm als seus fills les facilitats per poder consultar aquesta documentació.

d'altres i baixes constants, i no només de xiquets, sinó també de mestres, auxiliars i responsables. Una realitat molt poc estable, sotmesa a canvis constants.

Altres xifres ens poden ajudar a comprendre les responsabilitats i l'esforç ingent que hagueren de desplegar per donar recer, alimentació, vestit, educació, atenció sanitària i protecció a desenes de milers de xiquets. La Delegació de València va gastar entre el 15 de maig i el 31 d'agost de 1938, llevat dels salaris dels mestres, 2.258.041 pessetes. Pel que fa als abastiments, se subministraven a les colònies 20 tones de queviures per mes. Més detalladament, al mes de juliol s'havien portat 5.000 quilos de sucre, 6.432 de fesols, 7.800 d'arròs, 6.000 de cigrons i 2.400 de llet condensada, a més d'altres aliments. I quant a mobiliari, durant els primers mesos d'aqueix any es van comprar, entre altres coses, 5.000 mantes de llana, 3.000 fundes de coixí i 5.000 llits. I tot això durant una cruel i sagnant guerra, on les carències de tot tipus s'incrementaven cada dia i resultava cada vegada més complicat aconseguir, fins i tot, el més bàsic⁴⁵.

L'últim dia del mes d'octubre de 1937 Juan Negrín, president del Consell de Ministres, va decidir traslladar de València a Barcelona la capital de la República. Entre els organismes afectats per aquesta decisió, estava el Consell Nacional de la Infància Evacuada. A València va romandre la Delegació de Llevant, que es va responsabilitzar des d'aquell moment de la major part de les colònies, ja que, a banda que la majoria estaven ubicades en la seua demarcació, va haver d'assumir el finançament i el subministrament de queviures a les colònies de la Delegació Centre-Sud⁴⁶.

La situació es va complicar encara més quan a mitjan abril de 1938 les tropes franquistes arribaren a la Mediterrània, tallant en dos la zona republicana i aïllant aquesta Delegació del Consell Nacional, ubicada a Barcelona, el que provocà que no es pogueren transferir els fons correctament, per la qual cosa la Delegació va mantindre a partir d'aquelles dates un quantios defícit. Precisament aquesta ofensiva va obligar a desplaçar totes les colònies, 17, de la província de Castelló. Un altre ingent esforç que es va afrontar des de València i que, segons els responsables, "se realizó en perfecto orden sin que tengamos que lamentar el menor incidente"⁴⁷.

45 *Memoria que el Delegado Interino de Infancia Evacuada, presenta a los organismos superiores...* Es constata una queixa constant per la manca de pressupost i per la disminució a la meitat de l'assignació de queviures. Més informació en Juan Manuel Fernández Soria, "La asistencia a la infancia...", pp. 110-112.

46 *Ibid.*

47 *Ibid.*

Un últim aspecte a tindre en compte és que la lluita entre llibertaris i comunistes tornà a plantejar-se amb força en abril de 1938. Forçat per les circumstàncies, el president Juan Negrín va provocar una crisi ministerial per la qual Jesús Hernández va deixar la cartera d'Instrucció Pública i va ser substituït per l'anarquista Segundo Blanco. Aquest nou gir entre grups tan separats ideològicament, i tan seriosament enfrontats, va produir una profunda remodelació entre els càrrecs del departament. En conseqüència, el Consell Nacional de la Infància Evacuada va ser remogut per complet a finals d'abril de 1938. Però no acabà d'estabilitzar-se. En juliol, gran part dels responsables tornaren a canviar, es va simplificar la seua organització interna i, en les setmanes posteriors, continuaren les modificacions⁴⁸.

A més de tots els avatars protagonitzats per la delegació que tenia la seua seu al valencià carrer de la Pau, la ciutat de València també visqué la realitat de les colònies de xiquets evacuats d'una manera més propera, similar a la de tantes localitats que les albergaren, ja que, al seu terme municipal, van funcionar quatre colònies. Una a la pedania de Massarrojos, una altra a Benimàmet, i les altres dues dins del casc urbà.

La de Massarrojos, denominada Joaquín Costa, va albergar 48 colons atesos per 8 adults. La de Benimàmet, amb el nom de Ben Leider, pilot nord-americà voluntari a l'aviació republicana i mort en febrer de 1937, devia tindre unes dimensions molt similars, ja que va atendre 44 colons supervisats per 6 adults. Les ubicades a la ciutat s'allunyaren d'allò que era habitual. Una, situada al carrer de Quart, número 203, havia sigut fundada pel Socors Roig Internacional i albergava 140 xiquets atesos per 19 adults, i era de les més nombroses, però també amb una organització que, segons algun informe, deixava molt a desitjar i plantejava bastants complicacions. Finalment, la denominada Residència de Trànsit va ser creada per atendre els colons que sobrepassaven els 15 anys i que no es podien reintegrar a les seues famílies. La normativa impedia que continuaren a les colònies a partir d'aquesta edat i, com a mesura provisional, eren enviats a aquesta residència "al objeto de orientarles en el aprendizaje y prepararles para su incorporación al trabajo". Segons dades d'octubre de 1938, hi vivien 60 adolescents acompanyats per 8 adults⁴⁹.

⁴⁸ *Gaceta de la República*, de 27 d'abril, 7 i 9 de juliol de 1938.

⁴⁹ *Ibid.*

I com a balanç

És complicat realitzar un balanç global i definitiu, suficientment contrastat i fonamentat d'allò que va suposar l'experiència de les colònies escolars durant la Guerra Civil. L'amplitud d'afectats, el gran nombre de colònies, la varietat de models (en règim familiar o col·lectives) i la multitud de variables que intervenen sempre en qualsevol acció educativa, dificulten poder oferir una valoració definitiva. A tot això hem d'afegir que cadascuna de les colònies va patir en la seua trajectòria serioses variacions en aspectes com la direcció, el professorat, el personal, els recursos, el xiquets, i, fins i tot, la ubicació, de manera que, si trobem algun judici de valor en qualsevol font, hem de circumscriure-la a la data concreta en què es va plantejar, sense poder assegurar que la situació fóra diferent amb anterioritat o temps després.

De tota manera, alguns aspectes poden romandre bastant clarificats. En primer lloc, la xifra de més de 50.000 xiquets és important, encara que, segons altres fonts, hauria de rebaixar-se fins a 30.000 colons. Tot partint d'aquesta última dada, resulta evident que l'evacuació infantil va afectar un nombre important de famílies i va constituir un fenomen rellevant en l'àmbit de la infància que vivia a la zona republicana. I no només es tractà d'una intervenció destacada per la seua dimensió quantitativa. Les forces que recolzaven la República, les autoritats, i singularment els responsables comunistes del Ministeri d'Instrucció Pública, amb Jesús Hernández al capdavant, utilitzaren la infància evacuada com un element propagandístic i convertiren les colònies i els colons en símbols de la causa republicana i de les destrosses causades pels aixecats.

Centrant-nos en aspectes més interns, un altre element destacable és que, malgrat que l'objectiu prioritari, reiteradament repetit, van ser les colònies col·lectives, la majoria dels xiquets i xiquetes van viure amb famílies d'acollida. Segons els diferents llistats treballats, pot indicar-se que les primeres van integrar només entre un 20 % i un 30 % dels colons, molt lluny per tant de ser l'opció majoritària. Pensem que és un fet rellevant al qual no podem atribuir una causa concreta. Però no deixa de ser significatiu que, malgrat tot l'esforç dels responsables ministerials, la gran majoria dels xiquets i xiquetes evacuats visqueren en colònies de règim familiar. Potser, les mancances materials i de personal i els seriosos enfrontaments polítics dins i fora del Govern van impedir que es desenvolupara al complet aquesta línia d'actuació.

I, pel que fa a la distribució territorial, tots els informes i referències subratllen que les localitats de Castelló, València i Alacant van acollir el major nombre de xiquets evacuats. I que la ciutat de València –on s'ubicà la Delegació Nacional de Colònies, que centralitzà, dissenyà, desenvolupà i portà a la pràctica gran part de la política de colònies– ha de ser considerada amb tota justícia *la capital de l'evacuació infantil*.

Sorgida al principi d'una manera improvisada i sense quasi planificació ni coordinació, l'evacuació infantil es va desenvolupar en un panorama ple de problemes de tot tipus. Malgrat realitzar-se en un panorama complex i complicat, replet de mancances i on també hi hagué conflictes i enfrontaments personals, polítics i, fins i tot, pedagògics, s'assolí una estructura relativament eficaç, s'efectuaren plantejaments pedagògics d'interès, es portaren a terme intervencions molt competents i es va realitzar en bastants moments un meritori treball en pro dels xiquets i xiquetes evacuats⁵⁰. No hem de romandre, però, en una lectura superficial basada sobretot en fonts molt influïdes per la propaganda. Cal no obviar que també podem trobar testimonis sobre mala gestió, despreocupació i falta d'interès.

Sobre això, resulten especialment allisonadores les indicacions que va deixar Justa Freire, una mestra molt competent, directora del Grup Escolar Alfredo Calderón de Madrid durant la República i que, a partir d'abril de 1937, va realitzar moltes visites d'inspecció a bon nombre de colònies, col·lectives totes elles. Un resum dels seus comentaris ha sigut publicat. S'enumeren visites a 78 i existeixen judicis de valor sobre mig centenar. Justa Freire indica problemes molt seriosos en quatre colònies, assenyala el bon funcionament de 18 i sobre la resta puntualitza diversos aspectes que havien de millorar-se, la gran majoria d'ells referents a aspectes de gestió pedagògica o d'atenció als xiquets, i, els menys, sobre carències materials⁵¹. D'acord amb aquestes referències, relativament àmplies i a les quals donem una alta fiabilitat per la competència i trajectòria professional de Justa Freire, la balança ha d'inclinar-se cap a allò positiu.

50 A més de les referències ja assenyalades, un exemple paradigmàtic el constitueix la fulla desplegable editada pel ministeri on unes fotos idíl·liques de colons somrients, desdijunant amb la Mediterrània i amb bells edificis senyorials de rerefons, estan acompanyades per frases com "Niños de Madrid: estamos muy bien aquí; Venid con nosotros. Carmen y Pepe"; "Somos felices en la colonias". Consell Nacional d'Infància Evacuada, *Propaganda de las colonias infantiles*, s. l., s. e., s. a.

51 María del Mar del Pozo Andrés, "La infancia en peligro...", pp. 535-541.

Les colònies, singularment les col·lectives, van ser un espai on s'atengué els xiquets i xiquetes que les integraven, mirant per la seua educació formal, però també per les seues múltiples necessitats afectives, sanitàries, socials, etc. Un element que es repeteix insistentment als testimonis és la imatge de la colònia com a refugi enmig d'una guerra horrible. Es poden localitzar i documentar deficiències, improvisacions, manca de previsió, desorganització i, fins i tot, casos de mala gestió. Però és indubtable que les colònies van ser majoritàriament un espai on els xiquets es trobaren protegits de les conseqüències directes dels combats i relativament ben atesos. En aquest aspecte, acompliren eficaçment amb la seua missió de protegir i atendre els menuts evacuats, sobretot si es té en compte que el marc general on actuaven era una societat en guerra, on les mancances s'incrementaven amb el pas del temps i que durant els últims mesos, sobretot a partir de la fi de la Batalla de l'Ebre, al novembre de 1938, augmentà significativament la desmoralització en amplis sectors de les forces republicanes.

Es pot afirmar que, per norma general, va existir un voluntariós esforç per part d'un bon nombre de mestres i professors, bastant ben orientat i relativament eficaç. I això va ser així perquè a les colònies treballaren alguns dels professionals més competents del magisteri republicà, responsables en gran mesura dels millors aspectes de l'experiència. Un bon exemple el trobem en la innovadora experiència pedagògica de les Comunitats Familiars d'Educació organitzades a El Perelló pel notable mestre Àngel Llorca, qui va tornar de la seua jubilació per organitzar-les. En elles es posà en marxa un projecte de formació integral, basada en l'acció comunitària i donant un ampli marge de responsabilitat als menors. Si la colònia col·lectiva va suposar una alternativa que millorava substancialment les de règim familiar, les Comunitats feien un pas més enllà i constituïen grups que no arribaven a la vintena de colons, que vivien com a famílies en una mateixa casa sota la tutela de dos mestres, i que desenvolupaven les activitats comunes, com les classes, en un espai comú denominat *casa gran*⁵². Amb Àngel Llorca va col·laborar estretament, en funcions de codirecció, la ja esmentada mestra Justa Freire, qui també va

52 Maria del Mar del Pozo Andrés, "La infancia en peligro..."; i Àngel Llorca y García, *Comunidades Familiares de Educación. Un modelo de renovación pedagógica en la Guerra Civil* (estudio introductorio de M.ª del Mar del Pozo Andrés), Madrid, Ministerio de Educación, Política Social y Deporte - Octaedro, 2008; i M.ª del Mar del Pozo Andrés, *Justa Freire o la pasión...*, pp. 129-173.

exercir en determinats moments com a inspectora, formadora i responsable de la Secció de Règim Pedagògic en l'estructura central de la Delegació⁵³.

Per la seua banda, el primer delegat, Dionisio Prieto, havia treballat amb els anteriors a Madrid i a l'inici de la guerra s'ocupava de la direcció del Grup Escolar Pablo Iglesias de la capital⁵⁴. Un altre destacat mestre que s'encarregà de la Secció d'Allotjament i Instal·lació fou el valencià José Martínez Aguilar, de provada filiació republicana, que havia col·laborat àmpliament durant molt de temps en l'organització de les colònies escolars valencianes prèvies a la Guerra Civil. En maig de 1937 va formar part de l'expedició de 456 escolars evacuats a Mèxic coneguts com els *Niños de Morelia*⁵⁵.

Companya dels anteriors fou la professora normalista Regina Lago, que s'encarregà de l'organització del règim pedagògic i que va tindre un protagonisme destacat, tant mentre va romandre a Espanya com quan s'ocupà de les colònies situades a l'estranger. No debades, havia publicat en 1931 un text sobre els models d'organització infantil i juvenil. Ja en l'exili, tornà sobre la seua experiència i va publicar a Mèxic un treball sobre els dibuixos dels colons. Una altra de les professores que va treballar esforçadament a les colònies va ser Azucena Pérez Pont, doctora en Ciències, qui durant la República havia format part del grup institucionista valencià entorn de José Navarro Alcacer, i que, entre altres responsabilitats, va ocupar la Delegació de València entre abril i agost de 1938.

Tots ells, junt amb molts altres mestres, repartits pel centener i mig de colònies col·lectives i els diversos centenars en règim familiar, van fer possible amb molt d'esforç i de treball que, malgrat les limitacions de tot tipus, es creara i mantinguera durant la guerra una estructura bastant eficaç per a atendre la infància evacuada.

53 María del Mar del Pozo Andrés, *Justa Freire o la pasión...*, pp. 129-173.

54 Rosalía Crego, "Las colonias escolares durante...", p. 306.

55 José Ignacio Cruz, *La educación republicana en América (1939-1992)*, València, Generalitat Valenciana, pp. 128-132. Un aspecte singular que ens indica la implicació d'aquest mestre en el moviment de les colònies és que, en el seu exili mexicà, va publicar un text sobre aquesta temàtica. José Martínez Aguilar, *Colonias escolares*, México, Luis Fernández G. editor, 1957.